

УДК 792.54 Руденко(477)"19"

Шило Анастасія Петрівна
аспірантка Київського університету
імені Бориса Грінченка
ORCID: 0000-0001-6427-9766
shilo93.ua@gmail.com

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ ЛАРИСИ РУДЕНКО (ЗА АРХІВНИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

Мета статті – розглянути маловідомі сторінки біографії видатної оперної співачки Лариси Архипівни Руденко, учениці фундатора української вокальної школи Олени Олександрівни Муравйової. Охарактеризувати основні методи роботи видатного вокального педагога О. Муравйової зі студентами в Оперній студії за матеріалами відгуків і спогадів її відомих учениць Л. Руденко та Л. Єфремової. **Методологія** дослідження ґрунтується на застосуванні таких методів, як джерелознавчий, біографічний, аналітико-дескриптивний, ретроспективний, систематизаційний. Проаналізовано творчі пошуки Л. Руденко в період її навчання в Київській державній консерваторії імені П. І. Чайковського. Визначено перші оперні партії, виконані Л. Руденко в Оперній студії при Консерваторії. **Наукова новизна** дослідження постає у використанні архівних матеріалів з особистого фонду Л. Руденко, які зберігаються в Національній музичній академії України імені П. І. Чайковського й представлені документами, що свідчать про високий професіоналізм Л. Руденко як вокального педагога; особистого фонду Лариси Руденко в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України, які представлені періодикою кінця 30-х – початку 80-х років ХХ століття, а саме статтями про творчу діяльність співачки та рецензіями музичних критиків на її концерти. **Висновки.** Подано оцінку інтерпретації жіночих образів, виконуваних Л. Руденко, провідними музикознавцями, музичними критиками та оперними співаками-партнерами по сцені. Доведено значний вплив виконавської діяльності Л. Руденко на розвиток українського оперного мистецтва другої половини ХХ століття.

Ключові слова: біографія Лариси Руденко, оперне виконавство Лариси Руденко, українське вокальне мистецтво, архівні матеріали.

Шило Анастасія Петрівна, аспірантка Київського університету імені Бориса Грінченка

Неизвестные страницы биографии Ларисы Руденко (по архивным материалам)

Цель статьи. Рассмотрены неизвестные страницы биографии выдающейся оперной певицы Ларисы Архиповны Руденко, ученицы основоположника украинской вокальной школы Елены Александровны Муравьевой. Охарактеризованы основные методы работы выдающегося вокального педагога Е. Муравьевой со студентами в Оперной студии по воспоминаниям её известных учениц Л. Руденко и Л. Ефремовой. **Методология** исследования основана на применении таких методов, как источниковедение, биографический, аналитико-дескриптивный, ретроспективный, систематизации. Проанализированы творческие искания Л. Руденко в период её обучения в Киевской государственной консерватории имени П. И. Чайковского. Названы первые оперные партии, исполненные Л. Руденко в Оперной студии при Консерватории. **Научная новизна** исследования предстает в использовании архивных из личного фонда Л. Руденко, которые хранятся в Национальной музыкальной академии Украины имени П. И. Чайковского и представлены документами, свидетельствующими о высоком профессионализме Л. Руденко как вокального педагога; личного фонда Ларисы Руденко Центрального государственного архива-музея литературы и искусства Украины, которые представлены периодикой конца 30-х – начала 80-х годов ХХ столетия, а именно статьями о творческой деятельности певицы и рецензиями музыкальных критиков на её концерты. **Выводы.** Представлена оценка интерпретации женских образов, исполняемых Л. Руденко, ведущими музыковедами, музыкальными критиками и оперными певцами-партнёрами по сцене. Доказано значительное влияние исполнительской деятельности Л. Руденко на развитие украинского оперного искусства второй половины ХХ столетия.

Ключевые слова: биография Ларисы Руденко, оперное исполнительство Ларисы Руденко, украинское вокальное искусство, архивные материалы.

Shilo Anastasiya, postgraduate student of Kyiv Boris Grinchenko University

The unknown pages of biography of Larysa Rudenko (following archival materials)

The purpose of the article. The unknown pages of the biography of an outstanding opera singer Larisa Arkhipovna Rudenko, student of the founder of the Ukrainian vocal school Elena Aleksandrovna Muravieva are considered. The basic methods of work of the outstanding vocal teacher E. Muravieva with students in the Opera Studio following the recollections of her famous pupils L. Rudenko and L. Efremova are described. **The methodology** of the research is based on the application of such methods as source-study, biographical, analytical-descriptive, retrospective and systematization. The creative searches of L. Rudenko are analyzed in the period of her studying in the Kyiv State P. I. Tchaikovsky Conservatory. The first opera parties, performed by L. Rudenko in the Opera Studio at the Conservatory are determined. **The scientific novelty** of the study lies in the use of archival materials from the personal fund of

L. Rudenko, kept in the P. I. Tchaikovsky National Musical Academy of Ukraine and presented by documents testifying to high professionalism of L. Rudenko as a vocal teacher; personal fund of L. Rudenko of the Central state archive-museum of literature and arts of Ukraine, that is presented by periodicals of the end of 30th and beginning of 80th of XX of century, namely by the articles about creative activity of singer and reviews of musical critics of her concerts. **Conclusions.** The evaluation of interpretation of woman characters, performed by L. Rudenko, by leading musicologists, musical critics and opera singers-partners on the stage is presented. Considerable influence of carrying out activity of L. Rudenko is well-proven on development of the Ukrainian opera of the second half of XX of century.

Key words: biography of Larysa Rudenko, operatic performance of Larysa Rudenko, Ukrainian vocal art, archival materials.

Актуальність теми дослідження. Українське мистецтво сьогодні набуває значного поступу. Роки розбудови незалежної держави привели до формування в суспільстві й науці неупередженого погляду на національно-культурне й мистецьке надбання України. В наш час проблема глибокого знання національного оперного мистецтва, діяльності його видатних представників набуває все більшої актуальності: серйозне зацікавлення дослідників культурно-мистецькою спадщиною діячів української культури повинно привести до відкриття нових – ще не знаних – рис творчої діяльності відомих оперних виконавців, зокрема, другої половини ХХ століття.

Серед митців, які заклали підвалини української виконавської оперної школи ім'я Олени Олександрівни Муравйової (1867 – 1939) посідає чільне місце. Сьогодні український музичний світ відзначає ювілейну дату – 150-річчя від дня народження фундатора української вокальної школи. Проте це не єдина ювілейна дата, яку святкуватиме Національна музична академія України імені П. І. Чайковського 2018 року: до цієї дати тяжіють 100-річний ювілей найяскравішої зірки, вихованої О. Муравйовою, – Л. Руденко та 80-річчя заснування Оперної студії при Київській консерваторії імені П. І. Чайковського. Ці три ювілеї цього року сплелися у вінок шани українському оперному мистецтву. Отже, актуальність цієї статті полягає у висвітленні процесу формування й розвитку української вокальної школи через творчість відомих діячів національної культури.

Аналіз досліджень і публікацій. Сучасні мистецтвознавці активно звертаються до проблем національного оперного мистецтва. Постать Л. Руденко висвітлюється у наукових працях Л. Грисенко [1], В. Кононенко і М. Мар'яненко [3], спогадах В. Тольби [8]. Цілісного аналізу виконавської та вокально-педагогічної діяльності Л. Руденко на сьогодні не існує. Чи не єдиними вагомими джерелами у дослідженні постаті Л. Руденко, її життєвого й творчого шляху є матеріали українських архівних установ, а саме особистого архіву, який зберігається в Національній музичній академії України імені П. І. Чайковського [5; 6] та Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України [9; 10; 11; 12; 13; 14; 15].

Мета статті є виявлення малознаних сторінок біографії та творчого шляху Лариси Руденко. Звідси постає завдання – охарактеризувати її виконавську діяльність, спираючись на маловідомі факти архівних матеріалів, які зберігаються у фондах Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського та Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

Виклад основного матеріалу. Свого часу О. Муравйова була відома як видатна оперна співачка, що з великим успіхом виконувала партії сопрано, а після завершення артистичної кар'єри стала взірцевим професором та завідувачем кафедри сольного співу Київської консерваторії імені П. Чайковського, на посаді якого перебувала з 1920 по 1939 рік. За тривалий час своєї музично-педагогічної діяльності в Києві О. Муравйова виховала плеяду видатних оперних співаків. Серед них Б. Бобков, І. Богданов, В. Борищенко, В. Будневич, З. Гайдай, Д. Євтушенко, Н. Захарченко, Б. Златогорова, І. Козловський, М. Кор'юс, М. Людвіг, І. Мар'яненко, В. Мерзляков, Т. Михайлова, О. Петляш, О. Петрусенко, Б. Полякова, Р. Разумова, Ф. Розен, Л. Руденко, С. Стаднікова, О. Шефер, Н. Шостак та ін.

О. Муравйова прагнула з перших кроків навчання в консерваторії студентів-вокалістів надати їм практику на оперній сцені, можливість опанувати оперний репертуар, опрацювати свою партію з оркестром, брати участь у виставі. Проте студенти консерваторії могли лише мріяти про оперну сцену. Допомогти ж їм в оволодінні мистецтвом оперного співака й артиста мала б оперна студія при навчальному закладі.

О. Муравйова доклала багато зусиль до створення й функціонування Оперної студії при Київській консерваторії: її мрія здійснилася 1938 року. Працюючи зі студентами в Оперній студії, О. Муравйова наполягала на розкритті у студентів-вокалістів особистих природних даних, які допомагали б їм створювати на сцені неповторні образи: «В центрі уваги роботи в оперній майстерні мусить бути виховання співака-актора, а не тільки зовнішня показна сторона» [7]. Саме на сцені Оперної студії починається шлях відомих українських оперних співаків. За спогадами її учнів, «Оле-

на Олександрівна не тільки вмiла вдихнути в твiр особливий життєвий струмiнь, що надавав йому високої мистецької правди. Близькою їй була концепція, згiдно з якою звукоутворення здiйснює не лише м'язово-мускульний апарат, що має назву голосового органу. Вона вважає, що спiває вся iстота, людина, i в цьому процесi бере обов'язкову участь нервово-психiчна сфера... Голос людини – це могутній засiб вираження безмежного в своїй рiзноманiтностi духовного життя людини: її думок, настроїв i почуттів» [2, 63].

Одна з кращих учениць О. Муравйової, вiдома оперна спiвачка й вокальний педагог Лариса Архипiвна Руденко (1918 – 1981) на все життя зберегла велику повагу до свого викладача вокалу: «Вона була митцем-педагогом у найвищому розумiнні цього слова, тобто гармонiйно поєднувала музичне виховання з майстерностю в роботi з голосами» [2, 66]. Л. Руденко згадувала: «Клас Муравйової був справжньою лабораторiєю вокальної майстерностi, в ньому завжди панувала атмосфера творчостi й товариськостi» [2, 114].

Л. Руденко – яскрава представниця української вокальної школи. За життя її творчiсть набула свiтового визнання, вона була визнана однією кращих виконавиць партії меццо-сопрано (Любаша, Кармен, Настя, Соломiя й iн.), видатною виконавицею камерно-вокальних творiв українських композиторiв i народних пiсень. На її виступи жваво вiдгукувалася тогочасна преса. I вiдгуки були завжди позитивнi.

Навчаючись у консерваторії, Л. Руденко брала участь у виставах Оперної студії. Першими сценічними роботами Л. Руденко були образи Ключниці в опері «Марина» Г. Жуковського та циганки Йордани в опері «Ельза Штраус» О. Сандлера [4].

Один із засновникiв i керiвникiв Оперної студії, оперний режисер Ю. Лiшанський згадує: «Я з особливо теплим почуттям згадую ученицю Ларису Руденко. Пам'ятаю, наші заняття проходили у невеликому залі. Був у нас заведений такий порядок: на репетиціях – нiяких стороннiх розмов, цiлковита зосередженiсть, увага. Студентам прищеплювалось свiяте вiдношення до мистецтва, яке виховував у нас, учнiв Вахтангiвської студії, К. С. Станiславський. Лариса приходила на репетиції завжди зiбраною, вiдчуженою вiд усiх буденних справ. Здавалося, вона вже по дорозі “настроїла себе”. Ось чому на сцені кожний рух її був природним, бо йшов вiд внутрiшнього розумiння образу» [3, 6].

На сьогодні чи не єдиними вагомими джерелами у дослiдженні постаті Л. Руденко, її життєвого й творчого шляху є матеріали українських архiвних установ, а саме Центрального державного архiву-музею лiтератури та мистецтва України, Центрального державного кiнофотофоноархiву України iмені Г. С. Пшеничного, а також особистий фонд Л. А. Руденко, який зберiгається в Національній музичній академії України iмені П. І. Чайковського.

Зокрема, серед архiвних документiв, які зберiгаються у Національній музичній академії України iмені П. І. Чайковського, мiстяться Характеристика на Л. Руденко (1977) та Список державних нагород, висвітлюється її громадська дiяльнiсть, представлені вiдгуки колег про її виконавську та педагогічну дiяльнiсть.

Серед архiвних документiв знаходимо вiдгуки колег Л. Руденко, які високо оцiнювали її дiяльнiсть як спiвачки та педагога. Зокрема, кандидат мистецтвознавства, професор М. Єгоричева підкреслює, що саме Л. Руденко вперше створила на сцені Київського оперного театру чудові образи радянських жiнок-патрiоток: Улі Громової в опері Ю. Мейтуса «Молода гвардія», Матері в опері Г. Майбороди «Арсенал», Варки в опері Г. Жуковського «Перша весна» [3]. Iнша колега Л. Руденко, професор Н. Захарченко, у вiдгуку щодо присвоєння останній вченого звання професора, зазначає важливий внесок Л. Руденко у розвиток української вокальної педагогіки: «Випускники її класу, набуваючи мiцні вокальні навички, зберiгають найцiннiші риси своєї природної творчої iндивiдуальностi» [5].

Стала вiдомою не лише оперна виконавська дiяльнiсть Л. Руденко, а й її камерні концерти. Високу оцiнку дав цій сторiнці вокальної дiяльностi Л. Руденко композитор, народний артист СРСР А. Штогаренко: «Л. Руденко вiдома i як камерна спiвачка, тонкий iнтерпретатор романсiв російської, зарубiжної та української класики. Гастролі Л. А. Руденко у багатьох мiстах нашої країни, а також за кордоном користувалися незмінним успiхом. З глибоким проникненням виконувала Л. Руденко українські народні пiсні, російські народні пiсні, словацькі та iн.» [6]. А. Штогаренко визнає й підкреслює значний внесок Л. Руденко у розвиток оперного мистецтва: «Її натхненне виконання кожної оперної партії, справжній артистизм, дивовижний за красою голос, вмiння проникати у саму глибинну сутнiсть втіленого образу – все це здобуло у слухачiв палку любов i повагу» [6].

Водночас Л. Руденко провадить активну громадську дiяльнiсть, про що свiдчать архiвні матеріали з її особистого фонду, який зберiгається в Національній музичній академії України iмені П. І. Чайковського. З цих документiв дiзнаємось, що Л. Руденко неодноразово обиралася депутатом

Верховної Ради УРСР, а також була постійним членом Комітету з призначення Ленінських премій в галузі літератури і мистецтва, Президіуму обласного Комітету профспілки робітників культури та ін. Л. Руденко запрошувалась у журі багатьох конкурсів вокалістів: міжнародних, всесоюзних, республіканських, була активним учасником Декад українського мистецтва у Москві, Казахстані, Хабаровському краї. За свою виконавську, педагогічну та громадську діяльність Л. Руденко була нагороджена орденом Трудового Червоного прапора, медалями, грамотами Міністерства культури СРСР та УРСР.

Основні архівні матеріали, що висвітлюють життєвий та творчий шлях Л. Руденко, зберігаються в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України у її особистому фонді. З архівних матеріалів дізнаємось, що в 1938 році Л. Руденко стала лауреатом Першого Всесоюзного конкурсу вокалістів, а вже через кілька днів після конкурсу, підбиваючи підсумки й оцінюючи перспективи розвою оперного вокалу, народна артистка Радянського Союзу А. Нежданова писала про талановиту киянку: «У другому турі конкурсу найбільш сильне враження справив на мене виступ учениці Київської консерваторії Руденко. У неї красивий тембр, сильний звук, голос великого діапазону. Руденко всього двадцять років, голос її перебуває в стадії формування. Та я впевнена, що в її особі, при вмілому спрямуванні її дальшої вокальної освіти, при правильній школі, радянська оперна сцена здобуде серйозну й культурну артистку» [9]. Від початку свого творчого шляху як оперної виконавиці, Л. Руденко гармонійно поєднувала в оперній партії повноцінне звучання голосу з детально розробленим сценічним малюнком ролі.

У Центральному державному архіві-музею літератури і мистецтва України збереглися свідчення сучасників та колег-партнерів Л. Руденко по сцені. Так народний артист СРСР Д. Гнатюк залишив такі натхненні спогади про неї: «Лариса Руденко – одна з найяскравіших співачок свого часу. Її ім'я по праву стоїть поруч з іменами таких корифеїв оперного мистецтва, як М. Литвиненко-Вольгемут, З. Гайдай, Б. Гмиря, І. Паторжинський, М. Гришко. Мені довелося не тільки бачити й чути майже всі її партії, а й бути її партнером у багатьох виставах. І кожне її трактування ролі вражало й захоплювало своєю своєрідністю, глибокою, я б сказав, душевною наповненістю образу. Яка це була Любаша в "Царській нареченій"! Доведена до останньої межі відчаю наругою над своїм почуттям і в той же час сповнена гордості, гідності, чистоти. Однією з кращих ролей Руденко була Соломія в "Богдані Хмельницькому" Данькевича. Проста українська дівчина, яка пройшла шлях від месниці за батька до воїна-патріота, борця за свободу своєї рідної землі» [12].

Л. Руденко вважається однією з кращих і найоригінальніших виконавиць партії Кармен з однойменної опери Ж. Бізе. У березні 1963 року на сцені Київського театру опери і балету лунала вистава «Кармен». Партнер по сцені В. Третяк з натхненням згадує цю мить: «У спектаклі брала участь Лариса Архипівна. Такого чуйного, уважного, вдумливого партнера я не зустрічав. Вона в повному розумінні цього слова вела весь виконавський колектив за собою, випромінюючи той творчий настрій, коли й твої власні сили подесятьються. Чарівнішою Кармен за Ларису Руденко я не знаю. Вона – вся натхнення, з нею – легко співати й грати» [10]. В інтерпретації Л. Руденко образ Кармен набуває реалістичних рис: перед нами постає людина, яка за будь-яких обставин не втрачає гідності й шляхетності.

Партнер по сцені, народний артист СРСР А. Мокренко згадує вражаючий момент, коли він виступав у ролі Остапа в «Тарасі Бульбі» М. Лисенка разом з Л. Руденко. Його вразив образ Насті, створений видатною співачкою: «Коли вона виряджала Тараса з синами на Січ, з її очей капали справжні сльози. Це були перші сльози, які я побачив на оперній сцені у своїй практиці. Вони свідчили про абсолютне перевтілення артистки, глибину й силу переживань її героїні. Така щирість співачки дуже зворушувала мене й актора, що виконував партію Андрія: дихання наше перехоплювало так, що опанувати себе й не "розкиснути в сльозах" було справою не тільки оперних козаків, а й завданням, що раптом ставало перед молодими акторами. Це були сильні хвилини, які імпульсивно передавалися глядачам, що завжди відчують справжній драматизм» [11].

Творчості Л. Руденко музична преса приділяла значну увагу. Характеризуючи особливості інтерпретації образу Любаші, музичний критик Є. Грошева відзначала: «В партії Любаші Л. Руденко розкриває світ почуттів своєї героїні і відданість Грязному. Особливої виразності Руденко досягає в прекрасній арії Любаші перед будинком щасливої суперниці. М'який оксамитний голос співачки гнучко передає всі відтінки душевних переживань пристрасно люблячої, але покинутої жінки» [13].

Згадуючи одну з кращих вокальних партій Л. Руденко, а саме роль Насті в опері М. Лисенка «Тарас Бульба», музично-критична преса визнавала, що в інтерпретації виконавиці образ Насті набуває всеосяжної материнської любові: «Партія дружини Тараса – Насті обмежена тільки однією картиною, і тим не менше вона надовго залишається в пам'яті слухача. Виконавиця цієї ролі Л. Руденко – артистка з великим вокальним і сценічним досвідом. Ці два начала злиті у неї на рідкість органічно.

Виконує вона драматичний речитатив (інтонаційно не з легких), співає чи арію, дуєт з Андрієм, чи проводить знамениту сцену оплакування – час прощання з синами – все "зав'язано" в один "вузлик", зливаючись в цілісний, глибокий образ, який запам'ятовується» [14].

У пам'яті сучасників і нащадків Лариса Архипівна Руденко назавжди залишиться людиною світлої вдачі, яскравою і незабутньою зіркою на небосхилі українського оперного мистецтва. Абрам Кацнельсон в пам'ять про видатну оперну співачку, професора Київської консерваторії, Народну артистку СРСР Ларису Руденко присвятив вірш «Вінок Ларисі Руденко» [15]

На ліжку ковдра байкова.
Гра променів з вікна...
І раптом – Байкове.
Не ліжка – труна...
Чом прорили так вузько?
Де ж поміститься музика!
З нею і ролі,
різнобарв'я імен, –
долі... Людські долі –
Соломія, Амнеріс, Кармен...
Мати Андрія й Остапа –
Сум змарнілих очей...
Громова Уля в гестапо –
Скривавлене плече...
... Стоять, завмерши,
гримерші, костюмерші.
Народні, заслужені.
Сльозами щоки посмужені.
Згадують знову і знову
славу її дзвінку.
Юну, як у вінку лавровому,
у власних кіс вінку.
Як розлягалось дужо
меццо її навкруг!
«Ой не шуми, луже,
Зелений байраче...»
Плаче луг...
Байрак плаче...
Загорнулась берізка
в чорну запону хмар...
Ларо... Лариско... Лар...

Висновки. Виконавський стиль та яскравий акторський талант Лариси Руденко значно вплинули на розвиток українського оперного мистецтва. У своїй творчій діяльності співачка ставила завдання не лише виконати оперну партію, а й створити реалістичний життєвий образ жінки, сповнений енергії, емоцій, духовної сили й краси. Ці риси свого виконавського й педагогічного таланту вона прищеплювала своїм учням, передаючи і вдосконалюючи традиції вокальної школи свого вокального педагога Олени Муравйової.

Біографічні матеріали стосовно життя й творчості Л. Руденко, які зберігаються в архівних установах України, ще не стали повною мірою надбанням музичної науки. Їх вивчення й уведення у науковий обіг є нагальною потребою української культури.

Література

1. Грисенко Л. Лариса Руденко. Київ: Музична Україна, 1978.
2. Сфремова Л. «...В небі зорі будуть знову». Київ: Музика, 1976.
3. Кононенко В., Мар'яненко М. Лариса Архипівна Руденко. Київ, Мистецтво, 1963. 35 с.
4. Лисенко І. Словник співаків України. Київ: Рада, 1997. 354 с.
5. Національна музична академія України. м. Київ. Особовий фонд Л. А. Руденко. Відгук Н. Захарченко від 30 січня 1978 року.
6. Національна музична академія України. м. Київ. Особовий фонд Л. А. Руденко. Відгук А. Штогаренка.

7. Олена Муравйова. Спогади. Матеріали. Упорядник та примітки Г. І. Філіпенко. Київ: Музична Україна, 1984. 150 с.
8. Тольба В. Статті. Спогади. Київ: Музична Україна, 1986. 156 с.
9. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ. Ф. 120. Руденко Лариса. Статті про творчість та рецензії на концерти за його участю. Оп.1. Спр.164. Арк.1. «Лауреаты всесоюзного конкурса вокалистов». Советское искусство. 1939. 12 січня.
10. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ. Ф. 120. Руденко Лариса. Статті про творчість та рецензії на концерти за його участю. Оп.1. Спр.146. Арк.1. В. Я. Третяк. «Світло її неповторних образів». Вирізка з невстановленої газети. 1978. 26 січня.
11. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ. Ф. 120. Руденко Лариса. Статті про творчість та рецензії на концерти за його участю. Оп.1. Спр.147. Арк.2. М. Кагарлицький «Вдячна долі». Вечірній Київ. 1978. 28 січня.
12. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ. Ф. 120. Руденко Лариса. Статті про творчість та рецензії на концерти за його участю. Оп.1. Спр.143. Арк.2. О. Рязьський. «Лариса Руденко». Говорит и показывает Москва. 1972. 14 квітня.
13. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ. Ф. 120. Руденко Лариса. Статті про творчість та рецензії на концерти за його участю. Оп.1. Спр.167. Арк.10. Додатки матеріалів про проведення декади української літератури та мистецтва. Советское искусство. 1951. 3 липня.
14. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ. Ф. 120. Руденко Лариса. Статті про творчість та рецензії на концерти за його участю. Оп.1. Спр. 167. Арк. 15. Невідомий автор. На двух спектаклях украинских гостей. Музыкальная жизнь. №1. 1963.
15. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ. Ф. 120. Руденко Лариса. Статті про творчість та рецензії на концерти за його участю. Оп.1. Спр. 147. Арк. 3. А. Ю. Мокренко. Чарівниця сцени. Вечірній Київ. 1978. 27 січня.

References

1. Grisenko, L. (1978). Larisa Rudenko. Kyiv: Muzychna Ukrayina [in Russian].
2. Yefremova, L. (1976). «... In the sky, the stars will be again». Kyiv: Music [in Russian].
3. Kononenko, V. & Maryanenko M. (1963). Larisa Arkhipivna Rudenko. Kyiv: Mystecztvo [in Russian].
4. Lysenko, I. (1997). Dictionaries of singers of Ukraine. Kyiv: Rada [in Ukrainian].
5. National Music Academy of Ukraine. Personal fund L. A. Rudenko. Feedback N. Zakharchenko [in Russian].
6. National Music Academy of Ukraine. Personal fund L. A. Rudenko. Feedback A. Shtogarenko [in Russian].
7. Filipenko, G. I. (Ed.) (1984). Elena Muraveva. Memoirs. Materials. Kyiv: Muzychna Ukrayina [in Russian].
8. Tolba, V. (1986). Articles. Memoirs. Kyiv: Muzychna Ukrayina [in Russian].
9. Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine F. 120. Rudenko Larisa. Articles about creativity and reviews of concerts with his participation. Op.1. Spr.164. Ark.1. (1939) "Laureates of the All-Union Competition of Vocalists". Sovetskoe yskusstvo.. [in Russian].
10. Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine F. 120. Rudenko Larisa. Articles about creativity and reviews of concerts with his participation. Tretyak, V. Ya. (1978). Op.1. Spr.146. Ark.1. "The Light of Her Unique Images". Vyrizka z nevstanovlenoyi hazety. [in Russian].
11. Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine F. 120. Rudenko Larisa. Articles about creativity and reviews of concerts with his participation. Kagarlytsky, M. (1978). Op.1. Spr.147. Ark.2. "Grateful fate". Vechirniy Kyiv. [in Ukrainian].
12. Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine F. 120. Rudenko Larisa. Articles about creativity and reviews of concerts with his participation. Ryazhsky, O. (1972). Op.1. Spr.143. Ark.2. "Larisa Rudenko". Hovoryt y pokazyvaet Moskva. [in Russian].
13. Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine F. 120. Rudenko Larisa. Articles about creativity and reviews of concerts with his participation. (1951). Op.1. Spr.167. Ark.10. Selection of materials about the decade of Ukrainian literature and art. Sovetskoe yskusstvo.. [in Ukrainian].
14. Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine F. 120. Rudenko Larisa. Articles about creativity and reviews of concerts with his participation. Unknown author. (1963). Op.1. Spr. 167. Ark. 15. On two performances of Ukrainian guests. Muzykalnaya zhyzn. [in Russian].
15. Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine F. 120. Rudenko Larisa. Articles about creativity and reviews of concerts with his participation. Mokrenko, A.Yu. (1978). Op.1. Spr. 147. Ark. 3. The Witch Scene. Vechirniy Kyiv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 15.09.2018 р.